

A határozói igenévi állítmány – és ami körülötte van*

1. Bevezetés és visszatekintés. – A) A határozói igenévi állítmány a boszorkányperekben. – A 8. Félúton konferencián elhangzott előadásomban a határozói igenévi állítmány általános problematikáját vizsgáltam elsősorban 18. századi boszorkányperek tanúvallomásai alapján (VARGA 2013). Ebben az önállóbb használatban a *-ván/-vén* képzős határozói igenév mondatbeli viselkedése a ragozott igéének feleltethető meg (VELCSOVNÉ 1957, 1981; HORVÁTH 1991: 42–5). A határozói igenévi állítmány a tanúvallomásokban gyakori, előfordulásához a szövegek szerveződése jó alapot teremt: a mellérendelő viszonyokat kifejező nyelvi elemek mellett gyakoriak az idő- és okhatározói kötőszók, az anaforák s a lexikai koreferencia. Ezek a koherenciát erősítő tényezők ismertethetik fel a mindenkori befogadó számára a határozói igenév állítmányi szerepét. Hozzá kell tenni, hogy a szakirodalomban korábban kiemelt mellérendelő kötőszós kapcsolódás mellett (például *és*, *azután*, vö. VELCSOVNÉ 1981: 311) a boszorkányperek szövegeiben ez a felismertetés gyakran a koreferencia elemeinek által is megtörténik. A határozói igeneves szerkezet önállóbb használatokor az a szövegalkotási elv érvényesül, ahol egy összetett esemény két, többé-kevésbé egyenrangú egységként közös tartalom alapján rendeződik el (tartalmi részletezés, kidolgozás, szemben a jellemzően jelzős vagy határozós viszonyban megvalósuló tömörítéssel – a mondatkapcsolódás és az információk kifejtésének kapcsolatáról bővebben l. LEHMANN 1988: 218–9).

Jelen dolgozatban a határozói igenévi állítmány és az időbeli koherencia kérdéskörét tárgyalom problémafelvető jelleggel. Elsőként azt vizsgálom, mi jellemzi általában az igeidők használatát a választott szövegekben, ezt összekapcsolva a határozói igenévi állítmány és az időviszony kifejezésének problematikájával (3. és 4. pont). A határozói igenévi állítmányt tartalmazó tagmondatban megjelenő cselekvés ideje a mai kompetenciából kiindulva valamiféle általános múltnak feleltethető meg (vö. VELCSOVNÉ 1981). Ez a megfeleltetés azonban bizonytalanná válhat a kontextus hatására (5. és 6. pont). További kérdés az, hogy a vizsgált szerkezet lefoglalódik-e a használatban egy meghatározott cselekvésidő jelölésére. A tanúvallomások esetében ugyanis tendenciának tekinthető, hogy a vallomásokat, elbeszélte eseményeket felvezető mondat(ok)nak határozói igeneves állítmánya van (l. 5. pont).

B) A vizsgált anyag. – A dolgozatban tárgyalt kérdéskört ezúttal is nagyrészt boszorkányperek szövegeiben vizsgáltam. Részletesen feldolgoztam tíz perszöveg tanúvallomásainak anyagát az 1647–1746 közötti időszakból (az alábbi kiadást használva: „Magyarországi boszorkányperek 1529–1768”,

*A dolgozat a 81189 számú OTKA-projektum anyagait felhasználva készült. Ezúton szeretnék köszönetet mondani lektoraimnak, Korompay Klárának, Szentgyörgyi Rudolfnak, valamint Horváth Lászlónak hasznos tanácsaikért, értékes megjegyzéseikért.

SCHRAM FERENC kiadása, a továbbiakban: Bosz.): mintegy 94000 betűhelynyi terjedelemről van szó, nem számítva a hivatalos eljárásra vonatkozó szövegrészeket és a kérdőpontokat. Az adatokat nem egyetlen korszakból vagy egy adott területről származó szövegekből gyűjtöttem. Célom ugyanis elsősorban az volt, hogy a tárgyalt jelenségeket a maguk változatosságában mutassam be. A határozói igenévi állítmány perszövegbeli használatára vonatkozó változásvizsgálat a feldolgozandó anyag mennyiségét és a probléma jellegét tekintve külön dolgozat(ok) témája lehetne. Kiterjesztettem a vizsgálatot olyan tanúvallomásrészletekre is, ahol az aktuális tanú egyes szám első személyben szerepel a lejegyzésben, ugyanis ez a Bosz. kiadások anyagában ritkábban fordul elő. A válogatott szövegrészek forrása: „A Magyarországi boszorkányság forrásai 1–4.” (a továbbiakban: MBF.; a legkorábbi adat 1676-ból, a legkésőbbi 1752-ből származik). Kitekintésként az igeidő-használat kapcsán a következő szövegekből választottam fejezeteket: Károlyi Sándor önéletírása VII., VIII., XIV. rész; Apor Péter „Metamorphosis Transylvaniae” 5., 12. cikkely; Bethlen Kata önéletírása 147, 171, 201–208. rész.

A tíz részletesen feldolgozott per tanúvallomásaiban összesen 329 *-ván/-vén* képzős igenevet találtam, ennek 59%-a állítmányi funkcióban szerepel (195 adat), a továbbiakban ezekkel foglalkozom.¹ Érdeemes megjegyezni, hogy az adatok a 131 áttekintett tanúvallomás kevesebb mint 50%-ában találhatók; előfordul, hogy a vallomások felében, vagy akár 15 tanúvallomásból csupán 4-5-ben szerepel ez a szerkesztésmód. Ez a változatosság arra enged következtetni, hogy a határozói igenévi állítmány nem egyértelműen a jogi, hivatalos stílus jelölője, legalábbis nem következetesen így érvényesül. A *-ván/-vén* képzős igenevek mai stílusbeli jelöltsége a most vizsgált korszakban nem, vagy kevésbé érvényesül, hiszen ekkor a használata is jóval általánosabb, mint a *-va/-ve* képzőé (vö. HORVÁTH 1991: 6, 8–10, 54).

2. Határozói igenévi állítmányok és szövegszerveződés a tanúvallomásokban. – Ahogy azt az előző előadásomban is bemutattam, a határozói igenév nem önmagában válhat állítmányi szerepűvé, hanem a szöveg szerveződésének bizonyos jellegzetességei jelölik az önállóbb használatot, s ezek ismertetik fel azt a mindenkori befogadó számára (VARGA 2013). Ez a jelenség a mai kompetencia számára nem aktív, így fontos kiemelni, hogy ez a felismertetés nem mindig egyértelmű, illetőleg skalárisnak tűnik attól függően, hogy milyen típusú nyelvi elemek befolyásolják az értelmezést. Az igeneves szerkezetet követő *és* vagy *azután* feltűnőbben jelöli az igenév önállóságát, mint például a szórendi viszonyok. Az ilyen típusú kötőszók ugyanis éppen azt az időbeli egymásra következést teszik azonosíthatóvá, amelyet az igenév határo-

¹ A többi adat funkció szerinti megoszlása: határozói körülmény (idő, ok stb.): 19%; független alanyú, tagmondatértékű: 12%; idéző igenév (*mondván*): 8%; a kontextus alapján többféle értelmezés lehetséges: 2%.

zóként kifejezne.² Az ilyen fajta kötőszós tagmondat-kapcsolódás azonban azt mutatja, hogy ilyenkor az igenév más funkcióban van jelen, az állítmány szerepét tölti be. Azok a kutatók is kiemelik a kötőszós kapcsolódás szerepét – főként az *és* vagy az *azután* esetében –, akik az ilyen szerkezetekben az igenevek erős predikatív értékét elismerik, noha nem nevezik őket állítmánynak (KLEMM 1928–1942: 393; KÁROLY 1956: 205, 210–2). Hozzátehetjük, hogy kései ómagyar anyag alapján az ellentétes és a magyarázó mellérendelés szintén világosan jelezheti a határozói igenév önállóságát (kizáró ellentétre és kifejtő magyarázó viszonyra példák l. PAPP 1995: 735, 755).

A SCHRAM FERENC kiadásából származó 195 igenévi állítmány szövegszerveződés szerinti megoszlása a következő:

1. táblázat

A határozói igenévi állítmány és a szövegszerveződés módjai

	17. század	18. század
mellérendelő viszony	39% (19)	28% (41)
nem tipikus kapcsolódás	22 (11)	20% (29)
egyenes vagy függő idézet	4% (2)	26% (38) ³
áljelzői, anaforikus kapcsolódás	16% (8)	16% (23)
alárendelő viszony	18% (9)	10% (15)
összesen:	100% (49 adat)	100% (146 adat)

A másik forrásból (MBF.) származó harminc szövegrészletben is megfigyelhető a mellérendelő szerkesztésmód, az anaforikus elemek, a nem tipikus kapcsolódás, valamint az idézet állítmányjelölő szerepe, noha az arányokat tekintve nem mérhető össze a táblázatban jelölt adatokkal. A válogatott tanúvallomás-részletek alapján az igenévi állítmány egyes szám első személyű alanyra vonatkoztatva is használatos. Lássunk példát⁴ mellérendelő kapcsolódásra. Ellentétes viszony: 1735: „[Eccer, amint az aerből csak, reám ereszkedett Kósáné, és megnyom.] Én meg *akarván* fogni, *de* nem bírhattam vele, azalatt csak eltűnt” (MBF. 4: 151). Kapcsolatos mellérendelés: 1732: „[tudom azt, hogy Kurtikáné két tehenemnek az tejét elvette.] *Megfenyegetvén* ötöt nemcsak én, hanem mások is, *azután* az én tehenemnek nem volt semmi baja” (MBF. 4: 89). A kötőszó ezúttal is világosan kifejezi az időbeli egymásutániságot. Olykor az események egymásra következése nyomatékot is kaphat: 1737: „egy alkalmatossággal ezen fatenst *megh fenyegetvén* Csapo Martonne, *és az után* majd hat Esztendeig kinlodot” (Bosz. 1: 405). Az is jelzi az igeneves tagmondat önállóságát, ha idé-

² Az *azután* felépítése miatt az időbeli egymásutániság kifejezésére kifejezetten alkalmas, bár már a kései ómagyarban is inkább egyszerű mellérendelő kapcsoló szerepe dominál (vö. PAPP 1995: 722–3).

³ Az adatok nagy része egy szövegből származik.

⁴ A példákat a kötetek alapján betűhíven közlöm, a hivatkozás az évszám, a kötet és az oldalszám alapján történik. Az aktuálisan fontos elemek *dőlt* kiemeléssel szerepelnek, a [] szöveg-előzményt, folytatást, illetőleg az értelmezést elősegítő kiegészítést jelöl.

zet követi: 1732: „minthogy egy alkalmatossággal két lovam elveszett volt, Guázánét *megkérdvén*: – Mit gondolsz az egyikről?” (MBF. 4: 89). A határozói igenév nemcsak bizonyos mondatkapcsolódások által válhat önállóbbá. A következő részletben például határozószókkal jelölődik az időbeli egymásra következés, így állítmányi szerepbe kerülhet az igenév: 1676: „Aminthogy sietve *hazajővén, legottan egyenesen* házához mentem” (MBF. 1: 224). Szerepe lehet az önállóbb használat jelölésében a szórendnek, ami gyakran magyarázó közbevetésként jelenik meg; ez a történeti szövegekre jellemző tagolás és a központosítás jellege miatt nem könnyen azonosítható: 1647: „az minő szalmat be szoktak hozni, annak szemettit az ü szanto földeire *szomszedgia leuin nekie* hintette” (Bosz. 2: 710). Nem ritka a korábbi tagmondat egyik összetevőjére, szereplőjére vagy éppen a tagmondatban jelölt teljes eseményre utalás áljelzői alárendeléssel: 1723: „Fekete Mártonné engem hátba üte az kezével, én is ötet *megfogván*, derékon által *ölevén, kit* látá Kincses György, s mondá: Ördög légy, ha vízbe nem veted!” (MBF. 3: 152). Ritkábban, de megjelenik határozói igenévi állítmány olyankor is, amikor az időbeli (vagy az oksági) viszonyok alárendelésben fejeződnek ki. Egy példa a tágabban értelmezett egyidejűségre, amikor általában egy rövid, pillanatnyi esemény egy tartósabb folyamattal kerül viszonyba, annak egy szakaszával érintkezve, a történések sorából kiemelve azt: 1723: „nem külömben halotta Bonczér Mihalytól *a midőn* nagy nyavalyaban *léven*, hogy mind emai napig nem egyébre gyanakodék, hanem Ruzska Sophiara” (Bosz. 1: 219).

A határozói igenévi állítmányt tartalmazó szerkezet tehát kifejezhet mellérendelő és alárendelő viszonyban időbeli egymásra következést, egyidejűséget (leginkább egy tartós folyamat, állapot egy szakaszával viszonyba állítva, mint a legutóbbi példa esetében); magyarázó viszonyban okságot; illetőleg a figyelem irányulását áljelzői kapcsolódással. A fenti példákból az is kiderül, hogy az igenév (nem feltétlenül harmadik személyű) alanya gyakran azonosítható annak el- lenére, hogy nincs szám- és személybeli egyeztetés.

A határozói igenévnek állítmányként nincs az adott tagmondatban időviszonyító szerepe (vö. HORVÁTH 1991: 42), az azt megelőző vagy követő tagmondatokban jelölt eseményekhez képest mégis jellemzi valamilyen idejűség. Az igenévben megnevezett cselekvés idejének meghatározása kapcsán tehát szintén felmerül a koreferencia szerepe. Ennek megállapításához azonban fontos egy általánosabb képet adni arról, hogy mi jellemzi a szövegtípust az igeidők kihasználtsága és funkciója szempontjából.

3. Az igeidők közlésbeli funkciójáról. – A továbbiakban rá- térek az igeidő-használat jelenségeire a perszövegek tanúvallomásaiban. Az egyik általános kérdés a vizsgált szövegekre nézve az, hogy mennyire változatos képet mutat az igeidők használata a boszorkányperek szövegeiben; megállapítható-e a gyűjtött anyagban az egyes múlt igeidőkhöz köthető funkcionális vagy stiláris különbség. Kérdés továbbá, hogy milyen igeidők fordulnak elő a határozói igenévi állítmányok közelében, s hogy ez alapján megfeleltethető-e az igenévi állítmányban kifejezett cselekvés ideje valamelyik igeidő funkciójának. A

gyűjtött anyag bemutatása előtt érdemes áttekinteni a korábbi időszakokra és szövegtípusokra jellemző rendszerszerűségeket.

Az igeidők funkcióit a kései ómagyar korra vonatkozóan E. ABAFFY ERZSÉBET vizsgálta összefoglaló munkában (E. ABAFFY 1992: 120–83). Az *-á/-é* jeles múlt az írott szövegekben meghatározó; a múltban megtörtént eseményeket, azok egy-egy mozzanatát írja le, nincs hatása a megnyilatkozás jelenére, a személytelen elbeszélés múlt ideje. Az élőbeszédben ugyanakkor vonatkozhatott a közelmúltban történt eseményekre is – feltehetőleg területi kötöttséggel. A *-t(t)* jeles múlt tekinthető az élőszóbeli közlések múlt idejének: befejezett cselekvést, történést, illetőleg annak eredményét fejez ki, hatása van a jelenre. Ez a múlt idő párbeszédes vagy az olvasóhoz közvetlenül szóló szövegrészekben, illetőleg misszilisekben figyelhető meg (E. ABAFFY 1992: 154–5). Fontos továbbá utalni a praesens historicumra, az átképzéses előadásmód jelen idejére: ősi örökségként ismert, és a mai napig természetes jelenség, hogy a múltban lezajlott események jelen időben is elbeszélhetők. Ez azért lehetséges, mert a diskurzus során a beszélő és a hallgató képes a sajátjától eltérő kiindulópontból szemlélni és láttatni az eseményeket. Ez a perspektivizáció, a deiktikus centrum (*én, itt, most*) részleges áthelyezése jelen esetben az elbeszélte események idejére (TÁTRAI 2011: 145–8).

A 16. századtól az tapasztalható, hogy az igeidők fent jelzett elkülöníthető funkciói, közlésbeli szerepei nem érvényesülnek a korábban megállapított következetességgel, noha már ABAFFY is kitér arra, hogy a kései ómagyar kori forrásokban ingadozhatott az igeidők használata (E. ABAFFY 1992: 164). A középmagyar kor igeidő-használatát részletesen feltáró és összefoglalóan leíró tudományos munka ez ideig nem jelent meg, azonban készültek ilyen irányú kisebb elemzések, méghozzá olyan szövegeken, amelyek részben felidézik a korabeli beszélt nyelvet. Érdemes ezek ismeretében értékelni a jelen dolgozat anyagát.

NÉMETH RENÁTA a 16. század (1580–1595) végéről származó forrásokból kiindulva rámutat arra, hogy a szerző célkitűzése vagy éppen a szövegtípus jellege szerint eltérések mutatkoznak az igeidő-használatban, illetőleg bizonyos igeidők gyakoriságában (NÉMETH 2001: 133). Általános megállapítása, hogy az egyszerű múltak kihasználtsága magasabb arányú, ezen belül viszont megfigyelhetők különbségek. Martonfalvai Imre „Emlékiratai”-ban (1585) nagyobb arányban fordul elő az *-á/-é* jeles múlt (59,4%), mint a befejezett (33,6%). NÉMETH szerint Martonfalvai szövegében tetten érhető a *-t(t)* jeles múlt azon jelentése, hogy a jelenre nézve lényeges információkat jelezzen, míg az elbeszélő múlt az emlékezés idejének feleltethető meg (NÉMETH 2001: 134–5). Misszilisekben azonban a két egyszerű múlt idő közti döntést stílusértékbeli különbségek befolyásolhatták: a *-t(t)* jeles múlt itt jóval gyakoribb (84,6%), hiszen ez a műfaj közelebb áll az élőbeszédhez, mint például az emlékirat. Az elbeszélő múlt nem számít gyakorinak (7,1%; a választott huszonöt levélből tizenhatban elő sem fordul). Amikor mégis megjelenik, az valószínűleg hangulatkeltési céllal történik: magasztos érzések, cselekedetek kifejezésére, vagy a változatosabb kifejezőmód érdekében, például azonos tövű igeik esetén: *mutatta, mutatá* (NÉ-

METH 2001: 135). A levelekben tehát a két egyszerű múlt idő kihasználtságát a funkcionális eltérések helyett a stiláris megkülönböztetés irányítja.

MOHAY ZSUZSANNA a 16–17. századi úriszéki szövegekben vizsgálja a múlt idők alakulástörténetét (MOHAY 2013: 73–84). Ezekben a perszövegekben is feltűnő a befejezett, $-t(t)$ jeles múlt térnyerése (16. század: 80%, 17. század: 93%). A szerző példákkal is szemléleti, hogyan veszi át a befejezett múlt más múlt idők funkcióit, ilyen a folyamatos múlt kifejezte ismétlődő cselekvés (MOHAY 2013: 76). Az elbeszélő múlt gyakorisága csökken (16. század: 9%, 17. század: 2%), ugyanakkor a mondat jelölő igéken előfordul, talán összefüggésben a közelmúlt jelölésével, illetőleg a megnyilatkozások egyes fajtáinak kiemelésével (MOHAY 2013: 81). Lényeges számunkra, hogy az egyes múlt időket korábban jól megkülönböztető jellemzők ebben az időszakban és szövegtípusban már alig érvényesülnek.

Jelen dolgozatban tíz per tanúvallomásaiban részletesen megvizsgáltam az igeidő-használatot. A gyűjtés az alábbi igeidőkre irányult: egyszerű múltak (elbeszélő és befejezett múlt), összetett múltak (régmúlt, folyamatos múlt), valamint a kivetített jelen idő (praesens historicum). Ezek a perszövegek is tartalmaznak egyenes és függő idézeteket; az ezekben található jelen időket nem vettem számításba, ugyanis ezek nem egy megtörtént eseményt beszélnek el. A négy 16. századi és hat 17. századi szövegből így összesen 1249 igealakot értékeltem (nem számítva bele azokat, amelyeknek a besorolása az írott alak vagy a kontextus alapján nem egyértelmű).

2. táblázat

A történetmondásban használt igeidők megoszlása a boszorkányperekben

	17. század (1647–1696)	18. század (1723–1746)
$-t(t)$ jeles múlt	94,5% (414)	96,5% (783)
$-ál/-é$ jeles múlt	4% (18)	1% (8)
$\emptyset + vala/volt$	0% (0)	0% (0)
$-t(t) + vala/volt$	1% (4)	0,5% (4)
kivetített jelen	0,5% (2)	2% (16)
összesen:	100% (438 adat)	100% (811 adat)

A fent áttekintett korpusz alapú vizsgálatokhoz hasonlóan ebben az anyagban is a befejezett, $-t(t)$ jeles múlt a legkiterjedtebb használatú ($-tanak/-tenek$ alakban is). Az $-ál/-é$ jeles elbeszélő múlt a tíz per szövegében ritka, ugyanakkor elkülöníthető funkcióval is megjelenik. Több szövegben is egyenes idézetben szerepel, a megidézett beszédet (többé-kevésbé) közvetlenül megelőző eseményre vonatkozik: 1677: „kire mondot a Menjecske. Jaj ki rut állatot *laték* Molnár Ferenczné katlanjában, s attul *ijedek* megh” (Bosz. 1: 378); 1730: „arra felel Szilágyi János bizony az, mert most *hozám el* Kecskeméthrül a Tüz elől” (Bosz. 1: 234); 1730: „azzal meg nem elégedett Biró Margith, hanem azt mondotta: No

nem *adál* a Szebikbúl, de ezt meg banod” (Bosz. 1: 234). Érdekes továbbá megjegyezni, hogy az adatok fele egyetlen szövegből származik, itt azonban a narratív részekben találjuk ezt a múlt időt, s nem is feltétlenül a közelmúltra vonatkozik: 1686: „hogy sietve az egész vetes mezzön keresztül jön az Padisne épen 12 orakor finyes nappal; Szép tiszta idő *vala*, Sz. Bertalan nap tayban, a midön semmi harmat nem *vala*, az Padisne egyenessen az Keü Bányában ment onnand hová lett nem tudgya, [...], az melly *luskos vizes vala*, hogy mint ha az vizbül ki huszták volna egy oratul abban rettenetes kö esso *vala* az hegyben” (Bosz. 2: 29).

Az összetett múltak közül a szövegekben a régmúlt (*-t(t) + vala/volt*) jelenik meg szórványosan; 1686: „annak előtte *haragudott vala* reá az megh rontott dio fakért ezt szegeny ezen fatensnek halála ágyán vallotta” (Bosz. 2: 29); 1730: „az midön a Fatens Leánya az többekkel *jadzott vóltt* azok közzül ki ragadván a Leányt és ott öszve rontotta” (Bosz. 1: 236). A vizsgált anyagban olyan ritka az összetett múlt idők előfordulása, hogy nem állapítható meg egyértelműen a funkciójuk. Hozzá kell tenni, hogy összetett alakokat elsősorban kötőmód jellegű funkcióban találunk ezekben a szövegekben, 1677: „egy idő tájban kaszálásbul jöüén hazza az uton latta hogy Molnar Ferenczné füuet *szedet volna*, tsak gondolta magában [...]” (Bosz. 1: 376). Az azonban további kutatást igényel, hogy ezek miért jelennek meg, és mi a viszonyuk a kijelentő módú igeidőkhöz.

Jelen idejű igealakokat különböző funkciókban találunk a tanúvallomásokban. Értelemszerűen megjelennek a kihallgatás idején is fennálló helyzetre vonatkozóan: 1751: „lábaimrul leesvén *ez mai napig is csúszó mászó vagyok*, az mint látják kegyelmetek” (MBF. 2: 287). Nem ritka továbbá idézetekben, beleértve fenyegetéseket is. A vizsgálat számára lényegesek a jelen időben elbeszélte események, noha az adatok nagy része egy szövegben található (a 18 adatból 14): 1723: „A Fatensnél lakván Ersik Murvaine egykor *lattyá* a fatens hogy akor korsóbul *tültyi* a vizet egy bagazia kapcza darabra, nem *álhattya* a fatens *meg nézi*, hát egy hoszu lábo Katona béka *vagyon* béli takarva s azt *hiszlallya*” (Bosz. 1: 106). Az időviszony ilyen áthelyezésének megelevenítő funkciójára, s ehhez kapcsolódóan arra a kérdésre, hogy szerepe lehet-e a határozói igenév állítmányként értelmezésében, még visszatérünk (l. 5. pont).

E nem nagy terjedelmű korpusz alapján annyi bizonyos, hogy a 17–18. századra a *-t(t)* jeles múlt jelentősen kiterjedt használatúvá válik a beszélt nyelvhez viszonylag közel álló szövegtípusokban, míg a múlt idők korábban jól megkülönböztethető szerepei nehezebben azonosíthatók. Az igeidő-használat tehát egységesedő képet mutat. Kérdés a továbbiakban, hogy a határozói igenévi állítmány árnyalja-e ezt a képet stiláris vagy grammatikai szempontból.

4. Határozói igenévi állítmány és igeidők: a megfeleltethetőség kérdésköre. – VELCSOVNÉ 1957-es írásában többek közt a „Metamorphosis Transylvaniae” (harmadik cikkely) kapcsán a mai nyelvszokástól eltérő igenévhasználatra hívja fel a figyelmet. Megállapítja, hogy egyes szövegrészek alapján a beszélő nyelvében a határozói igenevek ugyanolyan érté-

küek lehetnek, mint bármely egyes szám harmadik személyű múlt idejű állítmány, ugyanis ezek az igenevek helyettesíthetők múlt idejű igealakokkal anélkül, hogy a szerkezet jelentése alapvetően megváltozna. Amellett érvel, hogy a határozói igenév a beszélő tudatában személyragozott, múlt idejű állítmányi értékben is szerepelt, ezt mutatja például a mellérendelő szerkesztésmód (VELCSOVNÉ 1957: 106–7). A *-ván/-vén* képző *-n*-jét alapvetően nyomatékosító elemnek tartja, állítmányi használatban viszont személyragszerűnek tekinti, s párhuzamba állítja a *lőn, tőn* típusú alakokkal. A *lőn* és a *tőn* ebben a felfogásban igenévi eredetű, s a szerző szerint ezt bizonyítja a *lévén, tévén* állítmányi használata (VELCSOVNÉ 1957: 108–9).

Azzal egyetérthetünk, hogy a határozói igenévi állítmány esetében általában azonosítható a szám és a személy, ez azonban nem az igenéven jelölődik, hanem a tágabb szöveggörnyezetnek köszönhető. Az az állítás sem problémamentes, hogy a beszélő tudatában a határozói igenevek egyenértékűek lehetnek a személyragozott, múlt idejű igékkel, hiszen minden szerzőnél, megnyilatkozóznál megvan a határozói használatuk is. Nem tagadható azonban a megfeleltetés lehetősége; ezt mutatják azok a szövegrészletek, ahol ugyanaz az esemény, szituáció, jellemzés egyszer igealakkal, másszor határozói igenévvvel szerepel, s a mondatkörnyezetük (lényegét tekintve) megegyezik. A következő példában egy éppen tartósan fennálló helyzetre, vélekedésre vonatkozik: 1738: „Vadász Dori Boszorkánysága felül semit nem tud egyebet, hanem hogy nézőnek tette magát, es hogy szomszedgyaival *veszeködő*, és *Istentelen Szittkos Átkos volt*” (Bosz. 1: 546); 1738: „Vadász Dori felül egyéb Boszorkányságot nem tud, hanem azt tudgya, hogy nézőnek tette magát azt is tudgya, hogy *Szittkos Átkos Istentelen lévén a faluban*” (Bosz. 1:547). Annak ellenére történik meg ez a megfeleltetés, hogy a határozói igenévhez nem kapcsolódnak lehorgonyzó elemek.

A lehorgonyzás a nyelvi közlés olyan tényezője, melynek segítségével az adott diskurzus résztvevői képesek azonosítani az aktuális beszédhelyzetben említett dolgokat, folyamatokat. A beszédesemény során megnevezett dolgok, folyamatok ugyanis a résztvevőkhöz és a beszédhelyzethez képest érthetők meg (TOLCSVAI NAGY 2010: 125). A lehorgonyzó elemek szelekciót hajtanak végre abban az értelemben, hogy a típus számtalan lehetséges példányából kijelöli azt, amelyikről éppen szó van (TOLCSVAI NAGY 2010: 126). A dologmegnevezések, főnevek esetében ez a szelekció közvetlenebbül tetten érhető, ahogyan annak a következménye is, ha egy főnév nincs például a határozottság kifejezése által lehorgonyozva. Az igék esetében ez problémásabb, elég csak arra gondolni, hogy megjelenik-e természetes szövegben olyan ige, amely nincs lehorgonyozva, illetőleg hogy ennek milyen következménye lehet a megértésre nézve. A lehorgonyzás a beszédhelyzethez való viszonyt határoz meg a groundhoz, azaz a fogalmi alaphoz képest, amely a beszédhelyzetre vonatkozó ismeretekből és a pillanatnyilag aktivált közös tudásból áll. A beszédesemény fogalmi alapja tehát nem előre adott, és nem objektív (TOLCSVAI NAGY 2010: 126). Az írott szövegek esetében a közvetettségéből adódóan részben a szerző (többé vagy kevésbé tudatosan) előre alakítja ki az alap bizonyos tényezőit, a tervezés során figyelembe véve, hogy mit hogyan tud majd a befogadó azonosítani. A boszorkánype-

rek tanúvallomásai esetében befolyásolhatja az azonosíthatóságot a kohézióra való erős törekvés és a kifejtés szándéka, ugyanakkor a lejegyző/fogalmazó nagyban támaszkodhat a leendő befogadóval való közös, ko- vagy kontextuális tudásra is: ilyen a kérdőpontok, korábbi tanúvallomások és a vádlott személyének ismerete. Ezért fordulhat elő, hogy az egyes szám harmadik személyű igealak mint egy folyamat lehorgonyzott kifejezése önmagában nem elegendő a személyviszonyok azonosításhoz. Nem ritka ugyanis, hogy a boszorkánysággal vádolt személy mint cselekvő és például az aktuális tanú mint elszenvető egyaránt zéró + inflexióval szerepelhet egy tanúvallomásban vagy annak egy részletében. Ilyenkor többnyire a szituációs kontextusból azonosíthatók a résztvevők.

A funkcionális kognitív felfogás szerint a ragozott ige időbeli profillal rendelkezik, az ige megértésekor egy folyamatot dolgozunk fel állapotok folytatóságos sorozataként (LANGACKER 1987: 244–5). Az igenevek ezzel szemben időviszonyítás nélkülinek számítanak. A határozói igenév határozóként egy igealakhoz (az abban jelölt eseményhez) viszonyítva kifejezhet elő- és utó- és egyidejűséget. TALMY GIVÓN szerint azonban – legalábbis az angol esetében – a határozói igenevekben egyszerre jelenik meg időbeli koherencia és referensfolytonosság (nemcsak akkor, ha alanya azonos a főmondatéval, vö. GIVÓN 1990: 437–43). Ezek az igenevek erősebben integrálódtak a mondatba: olyan eseményt/állapotot/helyzetet kódolnak, amely vagy egyidejű a főmondatdal és tipikus háttérként funkcionál (progresszív), vagy az eseményláncban az egymásra következőt fejezi ki (perfektív, vö. GIVÓN 1990: 439–40). A magyarban természetesen a határozói igenév az időviszonyítás mellett más határozói körülményeket is kifejezhet. GIVÓN az igenevet többé-kevésbé finit kategóriának tekinti; az *-ing* képzős igeneveket „finitebbnek” tartja, mint a nominálisokat vagy az igéből képzett főneveket, így a határozói igenév egyfajta átmenetiséget képvisel, s ebben az anaforikus azonosításnak is szerepe van (GIVÓN 1990: 838–9).

Az imént vázoltak alapján azonban felmerül a lehorgonyzás és a koreferencia viszonyának kérdése, különös tekintettel az írott, történeti szövegekre. Az eddigiek arra engednek következtetni, hogy a lehorgonyzás a tagmondat szintjén segíti elő az azonosítást, a koreferencia azonban ennél általánosabban működhet. Kérdéses továbbá, hogy milyen következménye van mondatban jelölt folyamatok nem lehorgonyzott voltának. A határozói igenévi állítmány nem olyan módon központi szerepű a mondatban, mint a ragozott ige, ami sematikus (grammatikailag) tartalmazza a mondat fő jelentés-összetevőit (ezek a lehorgonyzó elemek). Az igenévi állítmányt tartalmazó mondatban a szerkezetben, a koreferencia vagy a tágabb kontextus segítségével azonosíthatók ezek az összetevők. Mégis igerősebben értelmeződik, mint a névszói, vagyis –a hagyományos leíró grammatika terminusával – az összetett állítmány. Az összetett állítmány ugyanis egy névszói és egy segédigei részből áll (mondatrésztéremtő segédigéből, kopulából, vö. LENGYEL 2000b: 400–1, 2000c: 254–5). Az igenév állítmányi szerepben is jellemzően cselekvést fejez ki (ha nem is kizárólagosan). Ezenkívül nincs és nem is feltételezhető az igeves szerkezetben/tagmondatban kopula, vagyis olyan mondatrésztéremtő segédige, ahol jelölődnének az időbeli, a szám- és személybeli viszonyok. Sőt éppen ilyen, kopula jellegű szerepben is

találunk határozói igeneket ebben a korszakban, ilyen a korábban idézett „*Szitkos Átkos Istentelen lévén* [’volt’]” (Bosz. 1: 547) részlet is. Ez egy külön kategóriaként is kezelhető az igenévi állítmányon belül. A határozói igenév jelentésösszetevőit tekintve folyamatot és körülményt fejez ki együttesen, ebből pedig – a szövegszerveződés hatására – előtérbe kerülhet a folyamat.

További kérdés a különböző mára visszaszorult igeidők lehorgonyzott volta, időbeli profilja. LANGACKER a tagmondat lehorgonyzása kapcsán az időbeli viszonyt és a modalitást vizsgálja (főként a modalításra koncentrálna, LANGACKER 2009: 162–7). Az időbeli lehorgonyzás nála a beszédhelyzettől való távolságot jelenti, az „én–itt–most”-tól való elmozdulást. Ez a távolság ikonikusan szerveződik; a deiktikus központtól való elmozdulás jelölődik, amikor az elbeszélte esemény nem része a fogalmi alapnak, azaz nem az adott pillanatban történt eseményként értelmeződik (LANGACKER 2009: 163). A magyarban ilyen szempontból nem problémamentes az elbeszélő múlt időbeli lehorgonyzásának kérdése, amely egyrészt időviszonyítás nélküli múltat fejez ki (ahol a tagmondatok sorrendje fejezi ki az egymásra következést), másrészt viszont bizonyos nyelvjáráásokban a közelmúlt eseményeit is jelölheti. Az igeidőrendszer alakulása és a hozzá kapcsolódó kognitív tényezők feltárása külön kutatásokat igényel.

A határozói igenév önállóbb használatára vonatkozó általános megállapításokra visszatérve: VELCSOVNÉ személyragozott igei állítmánynak felelteti meg az ilyen igeneket (VELCSOVNÉ 1957, 1981). Ez abból adódhat, hogy az általa vizsgált nyelvi anyagban mindig harmadik személyű alannyal volt koreferens viszonyban az igenév. Noha valóban az ilyen előfordulás a leggyakoribb, a szövegszerveződés kapcsán is láthattuk, hogy az igenévi állítmány egyes szám első személyű alanya is vonatkozhat (2. pont). Erre nemcsak tanúvallomásokban találunk példát, hanem misszilisekben is. A következő részletben az időhatározók teszik világossá és követhetővé az egymásra következést; az igenes szerkezet feltételes jelentésárnyalatot is kifejez, az időt tekintve a jövőre vonatkozik: 1705: „Tegnap ellöt Harczrul bővön tudositottalak, az Körözön *ma* csináltattam hidat, *holnap által menvén* Isten jo voltábul, *pinteken* Gyulához megjek” (KárolyiS. 54. sz.). Ritkábban második személyű is lehet az igenév alanya, mint a következő, feltételes jelentésárnyalatot is kifejező levélrészletben: 1639: „Kérlek azért szeretettel édes Fiam, *irgy* egy Parancsolat szabásu Leuelet [...] Melliet *megh cselekeduén* érettem, viszont nagiub dologbul igiekezem *enis neked* kedueskednem” (Lobkowitz 64. sz.).

A következőkben azt is fogjuk látni, hogy a határozói igenévi állítmány nem feltétlenül múlt időként értelmezhető, illetőleg az sem egyértelmű, milyen szerepe van a történet időfolytonosságára nézve. Az eddigiek alapján tehát beszélhetünk az igenévi állítmányban jelölt cselekvés idejéről, illetve az igeidőknek való megfeleltetéséről, hiszen a koherencia fontos tényezője, hogy az események időbeli viszonya követhető legyen. Emellett a tanúvallomások összevethető (egyszer igével, máskor igenévvvel alkotott) szövegrészeiből láttuk és látni fogjuk, hogy a megnyilatkozók számára is egyenértékű lehetett az így megkonstruált szituáció, történet.

5. Határozói igenévi állítmány és igeidők a szövegek ismeretében. – Az kiderült számunkra a 3. pontból, hogy az eddig vizsgált tanúvallomások szövegeiben meghatározó a *-t(t)* jeles múlt, ennek megfelelően a határozói igenévi állítmányok közelében is nagyrészt ezt az igeidőt találjuk. Az egyes szám első személyű tanúvallomásokban azonban nagyobb változatosság tapasztalható (A). A jelen idő kétféle kontextuális tényező miatt jelenhet meg: a szituációs-tematikus kontextusból adódóan, valamint a grammatikai kontextusnak megfelelően, vagyis az időbeli koreferencia hatására (B). Körvonalazódnak látszik továbbá a határozói igenévi állítmánynak egy olyan lehetséges funkciója is, amikor a történetmondást vezeti fel (C). Az alábbiakban ezt a három csoportot mutatom be néhány példával.

A) Váltakozó igeidő-használat. – Az igenévi állítmányban megjelenő időviszony a tágabb kontextusból következtethető ki, azaz koreferensnek tekinthető a körülötte szereplő tagmondatokkal. Felmerül tehát a kérdés, hogy többféle igeidő együttes jelenlétekor hogyan értelmezhető az igenévi állítmányban jelölt cselekvés ideje. Az első részletben közvetlenül *-t(t)* jeles múlt követi, az ezt követő jelen idejű igealak itt inkább váratlanságából adódóan fontossá váló eseményt jelöl. Befejezett múlt és jelen: 1735: „Azután egy hajnalban *kimenvén* a marhámhoz az ólba *és midőn visszatértem* a házban, hát benn *találom* a zugolyban nagyobbik fiával” (MBF. 4: 150). A következő részletben az adhat támpontot az igeidő megfeleltetésében, hogy az 'elvesz', és az 'eszik' ebben a szituációban egy cselekvéssorhoz tartozik, legalábbis várhatóan egymást követő cselekvést írnak le, utóbbi pedig igeeként szerepel, befejezett múltban. Így az igenév a közvetlen kontextus ellenére valószínűleg nem az elbeszélő múltakkal koreferens: 1742: „*Odajöve* Bába Ilona, nékem egy darab kalácsot *ada*, hogy egyem meg. Piskolti uramat is *kinálá*, *de* ökegyelme *el nem vévén*. Én is csak a hónom alá *tevé*m, hogy nem *ettem*” (MBF. 3: 212). Megjelenik ezekben a szövegekben régmúlt is, valószínűsíthetően az aktuálisan elbeszélte eseményhez viszonyítva korábbi időszakot jelezve. Itt tehát nem szükséges régmúltak megfeleltetni az igenévi állítmányt, ugyanakkor az idézetet bevezető jelen időhöz képest háttérként értelmezhető (az igenév alanya ezúttal többes szám első személyű): 1730: „[idézet] *Mik ezen megszorodván*, s azon is, hogy más lakót is *fogadott volt* reánk! *S mongyuk* neki, Némethnének” (MBF. 3: 185). A mai kompetencia alapján az igenévi állítmány ilyenkor is megfeleltethető *-t(t)* jeles múltnak, noha a korábbiaknál nyitottabb az értelmezés. Kérdéses továbbá, hogy ilyen váltakozáskor mindig egyértelműen azonosítható-e az egyes múlt idők funkciója, megállapítható-e valami szándékosság a használatban, vagy inkább csak valamiféle változatosságra törekvést mutatnak.

B) A jelen idő előfordulásai. – A szituációs kontextus jelentősége és a szövegtípusra vonatkozó tudásunk befolyásolhatja az időviszony értelmezését. A tanúvallomás tényére és kihallgatás folyamatára vonatkozó megjegyzések általában jelen időben jelennek meg a szövegben (*azt mondgya és vallyá felőle* típusú megjegyzésekkel). Ilyen típusú reflexiók igenévi állítmány-

nyal is előfordulnak: 1686: „*ezt hozza advan* hogy Gyermekségétül fogvást hal-lotta Boszorkannak lennyi” (Bosz. 2: 27). Ahogy arra már korábban utaltam, a történetmondásnak lehet olyan részlete, amely a tanúkihallgatás idején is érvényes. A következő részletben például egyszerűen az információ forrása, egy személy jelenik meg ilyen módon, de nem ő kerül a figyelem előterébe: 1709: „a Fatensnek *leven* [’van’] egj tizenegj esztendős leankaja, *mely* szemeivel latta hogj ezen Nagj Boris nevő Aszszony, cserepben tejjet viven ki a kertben, [...] de maga nem latta a Fatens” (Bosz. 1: 148). Egyenes idézetben is találunk ilyen fajta megfelelést, ezt bizonyítja, hogy egy másik tanú vallomásaiban ugyanez igelakkal szerepel: 1730: „*lévén* Sz. Antalhoz oli Imadságim, ha *azokat* ell mon-dottam volna ki köllött volna a Világból múlny, *hozzais* kezdettem volt már azon Imádsághoz” (Bosz. 1: 525); 1730: „*van* ennekem olly Imadsagom, akire en megh haragszom, annak ugy köll kj mulnj, en azt kj imadkozom” (Bosz. 1. 528).

Valamelyest problémásabb az olyan előfordulás, ahol az elbeszélte események átképzéletes módon, jelen időben fejeződnek ki (ekkor már a szövegkörnyezet szerepéről beszélhetünk). Az alábbi példában a történések halmozva, felsorolva jelennek meg, így viszonyuk kötőszó nélkül is mellérendelőként értelmezhető; az időbeli egymásra következést a tagmondatok sorrendje mellett a *mindjárt*, a *hirtelen*, *onnan* és *ismét* elemek is azonosíthatóvá teszik, így az igenevek állítmányként funkcionálhatnak: 1723: „*bé* *lepven* az ház küszöben a Fatens a Vén Asszony *mingjart fel ugrik* fonásából s az fatens lába alatt *hirtelen el sepri* a szemetet, *gazit*; *Onnan* hazafelé *menvén* a Fatens ugj a jeghez *verik* ugjan meg terül, *onnan felkelven ismét* egj arokbán ugj belé *taszittyák* hogj veri ki indul” (Bosz. 1: 106). A következő részletben az igenév körül mind az időbeli (*hirtelen*), mind az oksági kapcsolat kifejeződik (*repül* → *melyen*). A cselekvés ideje jelenként azonosítható mint a felsorolás része, bár mivel mentális állapotra utaló igékről van szó, megfeleltethető *-t(t)* jeles múltnak is (feldolgozott tapasztalatként megjelenítve): 1752: „[...] mikor így temremkedném [sic!], *hallok* nagy zúgást az fejem felett. S azonban [’azonnal’] egy fejr lúd mellém *repül, melyen* nagyon *megijedvén s rettenvén, hirtelen* a lúd odalett, s *látom*, hogy Farkas Borbála *vagyon* mellettem” (MBF. 2: 250). A következő példában már explicit a mellérendelő viszony: 1735: „Akkor *látom*, hogy tiszteletes professzor uram felől való kapu bezárulva *lévén, bójönnek* Kósáné, Garbainé és Feketiné. Én magam *vigyázzván*, hogy mit akarnak, s *megszólítom* őket” (MBF. 4: 151). A (legalább részleges) jelen idejű történetmondásnak tehát – valószínűleg az eseményeket megelevenítő jellege és az ennek megfelelő felsorolós szövegalkotás miatt – szerepe lehet abban, hogy az igeneveket önállóbb használatúnak tekintsük akkor is, ha a kapcsolódás nem jelöli ezt nyíltan kötőszóval. A kérdésre a 6. pontban még visszatérünk.

C) Tendencia: a történetet felvezető határozói igenévi állítmány. – A boszorkányperekben megjelenő történetmondás sajátosságának tűnik, hogy az elbeszélést bevezető mondatoknak igenévi állítmánya lehet. Ilyen használatban a határozói igenév az időbeli háttérrel jeleníti meg, ugyanakkor nem határozóként, hanem a szövegszerveződésből adódóan önálló

tagmondatként teszi ezt. Lássunk erre a jelenségre példákat: 1696: „Hallotta Kamarás Ureknál lakos Jonástól hogy Doczine hozzájok *menven* kérőjért *kinek* az sok Németek miatt akkor nem adhattak, *azomban* akkor éczaka az Kamarás János Uram Gyermekeének az száját Füléhez huszták” (Bosz. 1: 461); 1730: „Debreczenbúl sötét étszakának ideijén *haza jövé*n az előtt circiter hét Esztendővel *akkor* többekkel *hozván* magával egy hordo kaposztat, *s* azon sötét étszakán be *is* tette a Kamorába” (Bosz. 1: 234). Ez a használat egyfajta együttállással is megvalósulhat; az *egykor* és az *egy alkalmatossággal* gyakran bukkan fel ilyen szerkezetben. Ezek az időhatározói szerepű elemek azt jelölik, hogy a megnyilatkozásban éppen fontos esemény(ek)hez képest (valamivel) korábbi történésekről van szó. Ez a közelebbről meg nem határozott jelleg erősíti a háttérként való működést: 1723: „hanem *egy alkalmatással* *menvén* a mezőre Ruzka Sophival, *a midőn elő hozodván* Dobrosiné labanak meg rontasa, *kire felelvén* Ruzka Sophi, hiszem ream küldette a fiat” (Bosz. 1: 219); 1740: „*egykor* bizonyos Szabo Embernek Lovajt, *midőn* házánál *nem lévén* e fatens az Pajtájában köttet néki Baksa Éva” (Bosz. 2: 598). Ennek a jelenségnek a gyakorisága és motivációja további vizsgálatokat igényel. Az is kérdés egyelőre, hogy vajon az *-ál/-é* jeles vagy a régmúlt egyik jelentése él-e tovább ilyen formában.

Annai bizonyos az eddigiek alapján, hogy a vizsgált szerkezetekben a határozói igenév állítmányként nem mindig *-t(t)* jeles múltú igealaknak feleltethető meg. A szövegalkotást tekintve változatosságot eredményez az igenév önállóbb használata. Az azonban nem egyértelmű, hogy lenne bizonyos stílusbeli kötöttsége. Mivel a boszorkányperek sémájukat és céljukat tekintve kötöttebb szövegnek tarthatók, érdemes legalább részben utalni az igeidő-használat és az igenévi állítmány kérdésére más narratív szövegekben is.

6. Kitekintés: az igeidő-használat és az igenévi állítmány viszonyáról narratív szövegekben. – A boszorkányperek mellett további három szövegből választottam ki kisebb részleteket, amelyekben szintén feltételezhető a szándék és a műfaj sajátosságaiból adódó különbségek az igeidő-használatban. Az alábbi forrásokból származnak az adatok: Károlyi Sándor önéletírása: VII., VIII., XIV.; Apor Péter „Metamorphosis Transylvaniae” 5., 12. cikkely; Bethlen Kata önéletírása 171, 201–208. rész. Mivel mindegyik forrásból kisebb egységeket dolgoztam fel, esetleges lenne az előfordulási arányok számszerűsítését a teljes szövegekre vonatkoztatni, így csupán nagyvonalúan utalok az egyes múlt idők, illetőleg a kivetített jelen idő gyakoriságára. Általános tapasztalat, hogy a befejezett, *-t(t)* jeles múlt igen kiterjedt használatú. A választott részletek alapján Károlyi Sándor önéletírása tűnik a leg-egységesebbnek az igeidő-használatot tekintve: már-már kizárólagos nála a *-t(t)* jeles múlt, *-tanak/-tenek* alakban is. Apor Péter „Metamorphosis Transylvaniae” című munkájából két cikkelyt vizsgáltam részletesen: eltérő jellegű részlekről van szó, s ez megmutatkozik az igeidő-használatban is. Az 5. cikkely az öltözetekről szól („A régi köntösökről”), mely főként jellemzéseket, leírásokat tartalmaz. A 12. cikkelyben azonban („Az erdélyi régi esküvésről és szitkozódásról, alázatosságról”) több rövid történetmondás, anekdota található. Apornál is kiter-

jedt használatú a *-t(t)* jeles múlt, főként az 5. cikkelyben. Bethlen Kata önéletírásában a történetmondás mellett, olykor azon túlmutatóan meghatározó a fejtegető, elmélkedő jelleg, ennek is hatása lehet bizonyos igeidők előfordulására.

A) Az *-á/-é* jeles múlt. – Károlyi Sándor írásában az eddig feldolgozott részek alapján az elbeszélő múlt igen ritkának tűnik, közlésigéken is csak szórványosan fordul elő: 1686–1690: „kit megértvén szegény atyám uram ő nagysága, *mondá*: Hivassok elő az nénédet, s azok által meglehet” (Károlyi 21). Apor Péternél az elbeszélő múlt különféle funkciókban van jelen: megjelenik a saját írására vonatkozó reflexiókban: 1736: „eleget *írek* oda fel, azhol *megírá*m” (Apor 416); „odafel a fejedelem dolgai között *leírá*m” (351). Sajátságos és visszatérő jelenség, amikor a szerző bizonyos akkori divatos kifejezésekre reflektál: 1736: „Abban az időben híre helye sem *vala* az paszamántnak, hanem nagy híre *vala* még Pázmány Péternek” (Apor 351); 1736: „Nem *vala* akkor híre az krepinnek” (Apor 353). Funkcióját tekintve lehet itt az elbeszélő múlt stiláris értékű, hiszen a szerző ironizál, tréfálkozik a kifejezések újszerűségén, de a saját munkájára való utaláshoz hasonlóan itt is jelezhet egyfajta metanyelvi használatot. Apor az elmélkedő szövegrészekben is használ elbeszélő múltat, valószínűsíthetően a stiláris többlet miatt, itt akár a magasztosság kifejezése érdekében: 1736: „de miolta az éktelen Isten ellen való káromkodás *béjőve*, micsoda inségek s nyomoruságokra *jutál*, gondold meg ó Erdély országa!” (Apor 415). A 12. cikkely „historiácskái”-ban nagyobb változatosságot tapasztalhatunk az igeidőket tekintve. Az *-ál/-é* jeles múlt bevezetheti a történetet: 1736: „*Vala* egy úr, az ki székelyek generálisa *vala*” (Apor 416); „*Vala* egy más méltóságos úr [...] ennek *vala* egy igen szép kisasszony testvérhuga” (Apor 417). Ez utóbbi történetet jelen időkkel folytatja. Szerepel még az *-ál/-é* jeles múlt egyenes idézetben, valószínűleg közelmúltra vonatkoztatva: 1736: „Akkor mond Petki István: *Tanolék* ma bátyám uramtól (Apor Lázártól)” (Apor 420). Előfordul teljes rövid történetmondás idejeként is (Apor 417).

Bethlen Kata önéletírásának eddigi részletei alapján nem egyértelműen azonosítható az elbeszélő múlt funkciója: bizonyos részekben szórványos, máshol halmozottan szerepel: 1751: „Most is a mi bűneink az ő megáldó kezeit ostromozó s vesszőző kezekké *fordíták*. *Parancsola* őfelsége az idők járásának, s a *megváltozék*, júniusban szörnyű kemény hidegek *lének*, sok helyeken az erdőkön nagy havak *esének*, másutt az országban szörnyű jegesök *hullának* [...]” (Bethlen 855). Bizonyos részletek olvasásakor azt feltételezhetjük, hogy stiláris oka van az elbeszélő múlt előfordulásainak, ilyenek a halálra vonatkozó részletek egyébként *-t(t)* jeles környezetben: 1746: „s többé azon ágyból fel nem költ, mert 10-ik septembris estve kilencedfél óra tájban szép csendesesen e világból *kimúlék*.” (Bethlen 802); 1751: „minthogy a Jóisten *el* is *vévé* márciusnak 7-ik napján” (Bethlen 854). Történetmondás felvezetéseként is megjelenik: ?1744: „*Megszégyeníté* az Isten nem sokára ezt az engem mocskoló nyelvet is, mert [...]” (Bethlen 780).

B) **Összetett múltak.** – Minden szövegben szórványosan fordulnak elő; a régmúlt valamivel jellemzőbb, funkciója azonban nem mindig megállapítható: 1717–1723: „[...] ki is az midőn már Karlovica felé utban lett volna az török, az határon már által is *jött volt* egész táborával kirendelve találkozott szemben [...]” (Károlyi 110). A „Metamorphosis Transylvaniae” 5. cikkelyében ténylegesen (közelebbről meg nem határozott) korábbi időszakra vonatkozik, egyfajta rövid példázatként: 1736: „egy valaki viselni *kezdette vala* az nyári keztyűt, csúfolni és kacagni *kezdették vala*” (Apor 349). Bethlen Katánál fejtegető részletekben fordul elő, valószínűleg stílusbeli kötöttséggel: 1750: „Mint-hogy az Isten az ótestámentomban *megparancsolta volt*, hogy minden ötvenedik esztendőben légyen nyugalomnak jubiléus esztendeje” (Bethlen 849). Történetmondásban a folyamatos múlt is megjelenik, a tartósság kifejezésére: ?1750: „A gyermek Sámuel pedig nevelkedten *nevelkedik vala* és *kedves vala* az Úr előtt” (Bethlen 854).

C) **Jelen idejű elbeszélés.** – Bethlen Kata önéletírásának eddig áttekintett részeiben a jelen idő inkább fennálló helyzetekre vonatkozik. Károlyi Sándor önéletírásában azonban előfordul, hogy a háttérselekvések *-t(t)* jeles múltban, míg a lényegibb események jelenben vannak: 1696: „[...] Bécsben való felmenetelre utam interveniálván, felmentem, holott is Keczer György azonnal reám *esik*, és *kéri* azon lapispataki jószágot tülem, hogy adjam néki; én is szándékát Prinyi Pál sógor urammal, az leányág principalisával *communicálom* [...]” (Károlyi 43). Apor Péter rövid „históriácskái”-ban szintén szerepel mint természetes elbeszélési mód: 1736: „Azonban egy szekérkerékből titkon az szeget *kiveszi*; az több asszonyok *kacagják*, hogy amaz egyedül *teprenkedik*; Petki Farkas mint kocsis *megindul* sebesen, az ostorral *megsujtja* az lovakot, az kerék *kiesik* az szekérből, *feldől* az szekér az sok asszonyokkal együtt, s mind *egybenromlik*” (Apor 419). A további példákra alább, a határozói igenévi állítmány tárgyalásakor térek ki.

D) **A határozói igenévi állítmány.** – Károlyi Sándor önéletírásában változatos szövegszerveződési, kapcsolódási megoldásokkal találkozunk az igenévi állítmány szempontjából. Megjelenik például az anafora és a mellérendelő kapcsolódás is. Az *azután* ebben az esetben is jelöltté teszi az események időbeli egymásutánját (részben az *abban* anafora is jelzi ezt), a tagmondatok egyenértékűek: ?1695: „arra kéntelen volt felmenni, holott is áristomban vettetett, és tíz napig *lévén abban*, *azután* engemet levele által mindenekrül megkövetett [...]” (Károlyi 48).

Apor Péternél az öltözékeket leíró részekben előfordul, hogy a tagmondatkapcsolódás nem annyira explicit, ugyanakkor az igenevek nem határozói körülményt fejeznek ki, sőt éppen az összetett állítmány (vö. LENGYEL 2000b: 400–1) igei részeinek, mondatrésztteremtő segédigéinek feleltethetők meg: 1736: „Az urfiak olyan apró mint az bab csigákkal rakatták meg szijzserszámokat, melyet gyöngycsigának hittak, *közben közben* sok féle színű öreg, mint egy kis alma, tengeri csigák *lévén* [’voltak’] *rá csinálva*” (Apor 348); 1736: „az nadrág

hasítékjáig ért a salavári, ott belől, nadrágon ezüst vagy selyem *sinór lévén* [’volt’] *rakva* két renddel, *az sinórok* végiben fél ujjnyi ezüst vastag tők, azokat sinóron által vonták a salavári lyukain s úgy kötötték az nadrághoz” (Apor 353). Ez a fajta kopulaszerű funkció a boszorkányperek tanúvallomásaiban sem ismeretlen (l. 4. pont). Bethlen Kata írásában nemcsak történetmondáskor, hanem fejtegető részletekben is meg-megjelenik a határozói igenévi állítmány. A következő részletben a *jóllehet* megengedő jelentéstartalmat kifejező kötőszóként funkcionál (már-már az ellentétes mellérendelő viszony felé közeledve): 1746 k.: „Isten kegyelméből ezen esztendő is *folydogálván, jóllehet* sok nyavalyákkal töltöttem; de mind szüntelen csendesebb s Istenben helyheztetett erősebb bizodalommal” (Bethlen 802). Egy másik helyen pedig anaforikus viszony (*határ – melyet*) jelzi az első tagmondat (és az igenév) önállóságát: 1751: „Határ *vétetvén* minden ember életének, *melyet* semmi emberi erő meg nem hosszabbíthat, sem pedig a természeti életet fogyasztani láttató bú, bánat, nyavalya meg nem rövidíthet. Az én életemnek *is* utolsó határa nem rendeltetvén az 1750-ik esztendőre [...]” (Bethlen 850).

Két szerzőnél szerepel igenévi állítmány jelen idejű történetmondásban is – ahogy ezt a boszorkányperekben is láthattuk – az ezzel együtt járó felsorolással, megelevenítő hatással. Ezekben a részletekben nem mindig kapcsolóelemmel jelölt az igenévben szereplő események önállósága, a történetmondás jellege azonban megengedi az állítmányként értelmezést is. Az első példában okadó magyarázatot látunk: 1696: „Azomban maga is *jön* hat nagy csoport némettel; kiben nem kevésbé ütköztem meg, mind gyujtott kanóttal *lévén*. Már *várom* fel, hát még sem *jön*, [...]” (Károlyi 46). A második részletben a *hát* mint ’tehát, akkor’ különíti el az eseményeket: 1696: „Arra *feleli*: öneki az executiót meg kell tenni, mert ő szolga, az orderét végben kell vinni; *kit elökérvén* tüle, *hát* az orderében az *vagyon* [...]” (Károlyi 47). A következő részletekben a jelen idejű igék halmozása kelti felsorolás hatását. A sorrend fejezi ki az egymásutániségot, ezáltal megengedve az önállóbb értelmezést is. 1736: „Mikor más nap az lakadalomnak kellett volna lenni, sirató estvére *oda érkezvén* az vendégek, az leányt *felöltöztetik*, azalatt az kisasszony *kimegyen*, az pakulár ifjú legénnyel egy nagy erdőn *általmennek*. Le *akarnak* ülni az vendégek, *keresik* az kisasszonyt mindenütt, sehult sem *találják* [...]” (Apor 418). 1736: „Mikor *leülnek*, asztalhoz, Apor Lázár egy bocskoros zekés embert asztalhoz jól *felültet*; azt *látván* Petki István, magában *csak törődik*, mért kellett asztalhoz, kivált olyan elé ültetni az bocskoros zekés embert; igen vígan *vadnak* ugyan asztalnál, de mikor felköltek az asztaltól, nem *állhatja* Petki István, hanem félen *híjja* Apor Lázárt és *kérdi* tőle” (Apor 420).

A korszakra nézve (17. század vége – 18. század eleje) e három szerző alapján is tapasztalható az egységesülés az igeidő-használatot illetően. A *-t(t)* jeles múlt általánosulni látszik, az *-ál/-é* jeles múlt használata szerzőfüggőnek tűnik. Ez utóbbi funkcióját tekintve nem is mindig egyértelmű. Jelölheti a közelmúltat, és bírhat stílusbeli többlettel (Apor, Bethlen Kata). Az összetett múltak szórványosak, őrizhetik a régi jelentésüket, mint a tartósság vagy az időbeli viszonyítás. Rövidebb történetmondásokra jellemző lehet a jelen idejű elbeszélés

(Károlyi, Apor). Mindhárom szerző használja a határozói igenevet önállóbb funkcióban is, a szövegszerveződés különböző módjai által jelölve azt. Hozzá kell tenni, hogy a fent tárgyalt példák mellett olyan szövegrészek is találhatóak e három szerzőnél, ahol a határozói igenév állítmányi funkciója nem egyértelműen azonosítható. Az eddig megismert szövegekből nem állapítható meg az állítmányi szerepű határozói igenév egyértelmű stílusbeli szerepe. Annyi bizonyos, nemcsak magasztos cselekvések vagy hivatalos szituációk leírására használatos. Úgy tűnik, az állítmányi szerepű igenevek ezekben a szövegekben működhetnek a múlt és jelen idejű igealakok alternatíváiként, ezzel pedig változatosabbá teszik az elbeszéléseket.

7. Összegzés és záró gondolatok. – A dolgozatban a határozói igenév önállóbb használatát és az időviszonyok azonosításának problémáját vizsgáltam meg, kitekintve a választott szövegekre jellemző általános igeidőhasználatra. A tapasztalatok a következőképpen foglalhatók össze. Az állítmányi szerepű határozói igenév időben nincs lehorgonyozva, ugyanakkor megfeleltethető a kontextusra jellemző igeidőnek: főként $-t(t)$ jeles múlt közelében jelenik meg, akár annak alternatívájaként jelentkeznek. A jelen idejű történetmondás szerepet játszhat a határozói igenév állítmányként előfordulásában (l. **5.** és **6.** pont). Tendenciaként megfigyelhető az igenévi állítmány olyan funkciója is, amikor a történet bevezető részeiben jelentkeznek, és időbeli háttérként működik (l. **5.** pont). Az utóbbi jelenség motivációja és elterjedtsége azonban további kutatásokat igényel.

A választott forrásokban a szövegszerveződés különféle megoldásai teszik lehetővé a határozói igenévi állítmány megjelenését. A boszorkányperekben többféle mellérendelő kapcsolódás, szórendi viszonyok (főként magyarázó közbevetés), a koreferencia elemei, s az idézetek is jelölhetik az állítmányi funkciót. Károlyi Sándor önéletrírásában és levelezésében gyakran használ igeneves szerkezeteket, méghozzá a tanúvallomásokban tapasztalhatóhoz hasonlóan sokféle kapcsolódással. Apor Péternél többszörösen összetett mondatokban fordul elő: segédigei (kopulaértékű) funkcióban, magyarázó közbevetésként vagy felsorolás részeként. Bethlen Kata szövegeiben általában a koreferencia és a szórend határára azonosítható a határozói igenév állítmányként.

Olyan összetett szerkesztési, konstruálási módokról beszélhetünk tehát, ahol az esemény-összetevők (hagyományosan az igealakban lehorgonyzott tényezők: alany, idő, mód, határozottság) a tágabb kontextus ismeretében válnak azonosíthatóvá. Az igeneves szerkezet állítmányként értelmezéséhez pedig eleve nélkülözhetetlen a szövegekörnyezet. A vizsgálatot természetesen érdemes a későbbi időszakokra is kiterjeszteni.

A határozói igenév mondatbeli funkcióinak alakulástörténetében még sok a megválaszolatlan kérdés, többek közt a jelenség visszaszorulásának oka. Valószínűleg jellemzőbb lehetett az igenév önállóbb használata az írásbeliségben: erre abból is következtethetünk, hogy általában többszörösen összetett mondatokban szerepel. A mai kompetenciából kiindulva skalárisnak tűnik az itt bemutatott állítmányi használat a történeti szövegekben. Az állítmányi szerepet jelölő szö-

vegszerveződési tényezők közül a kapcsolatos mellérendelés (*és, azután*), esetleg a magyarázó közbevetés lehetett könnyebben azonosítható. Ez utóbbi, értelmezési lehetőségként legalábbis, mai szövegekben is előfordul: „A határozói igenév – *lévén* határozószó jellegű *szó faj* – nem toldalékolható” (LENGYEL 2000: 238). A mai nyelvhasználat is őriz bizonyos nyomokat ebből az önálló használatból: a *-ván/-vén* képzős igenév lazábban kapcsolódik az alaptaghoz, s olykor mellékmondatszerűnek értelmeződhet (erre utalhat a központosítás is, vö. LENGYEL 2000a: 237–9). Ugyanakkor a *ván/-vén* képző funkciója mostanra öszszemosódott a *-va/-ve* képzőével, használata pedig ritkább és stílárisan jelöltebb lett. Mind a változás mozzanatainak, mind pedig a korábbi használat színtereinek feltárása további kutatásokat igényel.

Kulcsszók: határozói igenévi állítmány, boszorkányperek, igeidőhasználat, lehorgonyzás, koreferencia

Források

- Apor = Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* 1736. In: Altorjai B. Apor Péter munkái. Közli: KAZINCZY GÁBOR. Pest, 1863.
<http://mek.oszk.hu/08800/08885/index.phtml>
 (A legutóbbi letöltés időpontja: 2014. 02. 11.)
- Bethlen = Bethlen Kata *Önéletírása* 1754. In: Magyar emlékiratok 16–18. század. Válogatta és kiadta: BITSKEY ISTVÁN. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1982. 695–890.
- Bosz. 1–2. = Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. Közreadja: SCHRAM FERENC. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1983.
- Károlyi = Gróf Károlyi Sándor *Önéletírása és naplójegyzetei*. Kiadta: SZALAY LÁSZLÓ – HECKENAST GUSZTÁV, Pest, 1865.
<http://books.google.hu/books?id=VZoAAAAAcAAJ>
 (A legutóbbi letöltés időpontja: 2014. 02. 11.)
- KárolyiS. = Károlyi Sándor levelei feleségéhez 1704–1724. 1., 2. Szerk., jegyzetekkel és mellékletekkel ellátta KOVÁCS ÁGNES; Kossuth Lajos Tudományegyetem. Debrecen. 1994.
- LENGYEL KLÁRA 2000. Az igenevek. A határozói igenév. In: KESZLER BORBÁLA (szerk.): Magyar Grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 237–48.
- LobkowitzP = „Im küttem én orvosságot”: Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányt írta KINCSES KATALIN. ELTE Koraiújkori Történelmi Tanszék – Koraiújkori Társaság. 1993.
- MBF. 1–4. = A magyarországi boszorkányság forrásai I–II. Szerk.: BESSENYEI JÓZSEF; III. Szerk.: KISS ANDRÁS – PÁL-ANTAL SÁNDOR; IV. Szerk.: TÓTH G. PÉTER. Balassi Kiadó. Budapest. 1997, 2000, 2002, 2005.

A hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ LORÁND főszerk. A magyar nyelv történeti nyelvtana. II./1. Akadémiai Kiadó. Budapest. 120–82.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2006. Az álljelzői mellékmondatok a középmagyar korban. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS (szerk.): A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. JATE. Szeged. 37–45.
- Félúton 8. = DRÁVUCZ FANNI – HAINDRICH HELGA ANNA – HORVÁTH KRISZTINA – KARÁCSONY FANNI (szerk.) 2013. Félúton 8. a nyolcadik Félúton konferencia (2012) kiadványa. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. Budapest. 2013.
- GIVÓN, TALMY 1990. Syntax. A functional-typological introduction. Volume II. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1991. Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. Akadémiai Kiadó. Budapest. NytudÉrt 133.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. Akadémiai Kiadó. Budapest. Nyelvtudományi Értekezések 10.
- KLEMM ANTAL 1928–1942. Magyar történeti mondattan. MTA. Budapest.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Stanford University Press. Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2009. Investigations in Cognitive Grammar. Mouton de Gruyter. Berlin – New York.
- LEHMANN, CHRISTIAN 1988. Towards a typology of clause linkage. In: HAIMAN, JOHN – THOMPSON, SANDRA A. (eds.): Clause Combining in Grammar and Discourse. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 181–225.
- LENGYEL KLÁRA 2000a. Az igenevek. A határozói igenév. In: MGr. 223–6, 237–48.
- LENGYEL KLÁRA 2000b. Az állítmány. In: MGr. 394–404.
- LENGYEL KLÁRA 2000c. A segédigék és származékaik. In: MGr. 254–60.
- MGr. = KESZLER BORBÁLA (szerk.) 2000. Magyar Grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- MOHAY ZSUZSANNA 2013. Múlt idők a középmagyar kor első feléből származó úriszéki perekben. In: Félúton 8. 73–84.
- NÉMETH RENÁTA 2001. Múlt idejű igerendszerünk a korai középmagyar korban. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS (szerk.): A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Szeged. 131–9.
- PAPP ZSUZSANNA 1995. A mellérendelő mondatok. In: BENKŐ LORÁND főszerk. A magyar nyelv történeti nyelvtana. II./2. Akadémiai Kiadó. Budapest. 719–57.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. Kognitív szemantika. Konstantin Filozófus Egyetem. Nyitra.
- VARGA MÓNIKA 2013. A határozói igenevek állítmányi szerepéről boszorkányperek szövegeiben. In: Félúton 8. 31–46.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1957. Az *-n* igei személyrag eredetéhez. Néprajz és Nyelvtudomány 1: 105–10.

VELCSOV MÁRTONNÉ 1981. A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. Magyar Nyelv 77. 308–15.

VARGA MÓNICA
queenimoni@gmail.com
ELTE BTK,
Nyelvtudományi Doktori Iskola,
Magyar nyelvészet program,
Nyelvtörténet alprogram

Adverbial participles as predicate – and what is around them

In the Old Hungarian and Middle Hungarian period adverbial participles (with the derivational affix *-ván/-vén*) had a special function, since they could be in the predicate of a complex sentence. Thus their function was similar to finite verbs. This paper discusses this special use of adverbial participles in connection with the verb system in the past tense including narration in the present tense (so called *praesens historicum*). The following questions are explored: which types of the adverbial participles as predicate can be described in connection with the formation of the texts. How can a construction with adverbial participles in the predicate be used to express referential and temporal coherence: grounding versus anaphoric relations and the context emerging from the situation. As in the Middle Hungarian period the uses of the past tenses becoming simpler, are these special constructions maybe used to give some variety to the story telling. The data are taken from witchcraft trials from the 17th–18th century and from passages of narratives from the same period (from Sándor Károlyi, Péter Apor and Kata Bethlen).

Keywords: adverbial participles as predicate, grounding, coherence, tense, witchcraft trials

VARGA, MÓNIKA